

BADANIA TERENOWE I MATERIAŁY

JACEK WOŹNY

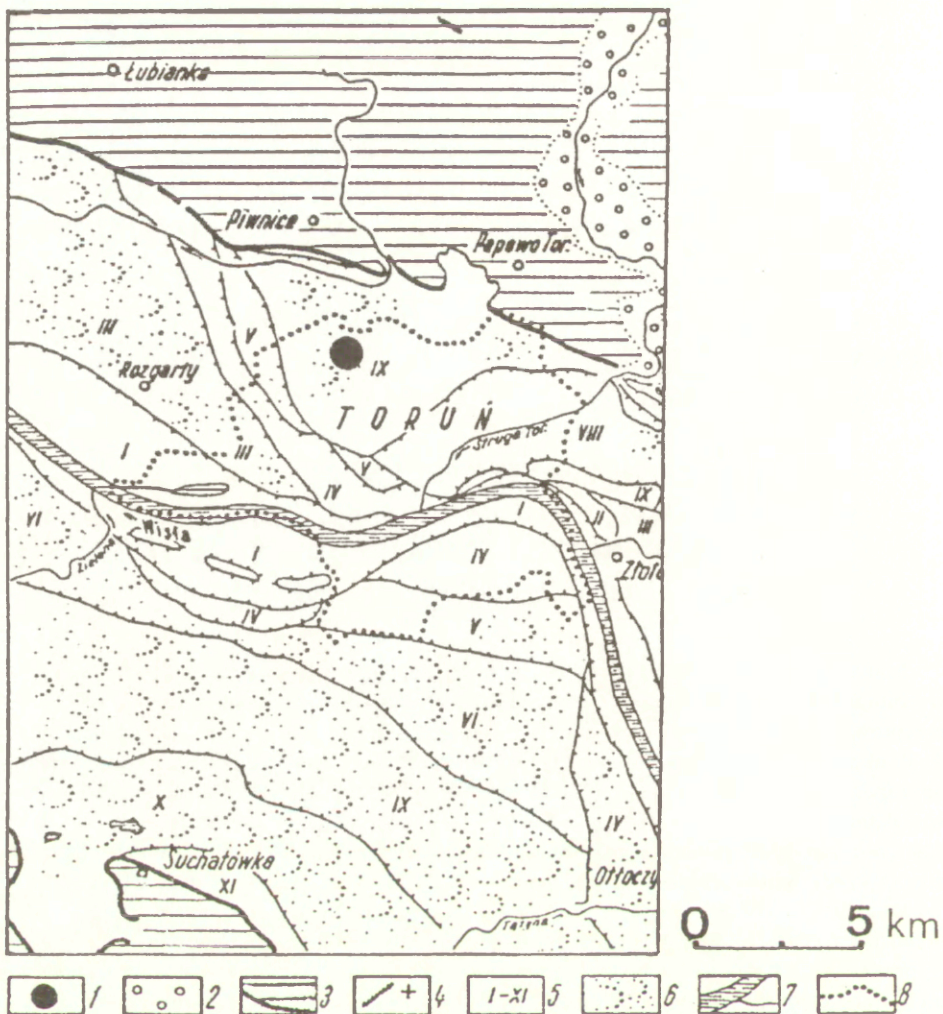
SCHYŁKOWOPALEOLITYCZNE MATERIAŁY ZE STAN. 329 W TORUNIU JAKO PRZYCZYNEK DO ZRÓŻNICOWANIA LIŚCIAKÓW DWUKĄTOWYCH KULTURY ŚWIDERSKIEJ

Materiały kultury świderskiej, będące przedmiotem niniejszego opracowania, znajdują się w zbiorach Muzeum Okręgowego w Toruniu. Pochodzą z badań powierzchniowych, które przeprowadzono kilkakrotnie na wydmach północnej części Torunia, poczynając od weryfikacji A. Prinkego i B. Wawrzykowskiej w 1972 r. (A. Prinke 1975, s. 3-15), po opracowanie AZP na obszarze 39-43 w 1990 r. (inf. WKZ Toruń). Znaczne zniszczenie terenu, spowodowane wieloletnim wykorzystywaniem przez jednostkę wojskową b. ZSRR, uniemożliwiało wykonywanie planigrafii skupień. Z konieczności stosowano eksplorację powierzchniową z dokładną lokalizacją miejsc występowania zabytków krzemienych oraz z dokładnym rozdzielaniem ich koncentracji.

Osadnictwa schyłkowopaleolitycznego z Torunia i jego okolic nie uwzględniano dotąd szerzej w pracach o charakterze syntetycznym. Jedynie materiały z Rudaka i Grębocina wzmiankowane są przez R. Schilda w opracowaniu późnego paleolitu Polski, przy czym pierwsze stanowisko ulokowano błędnie na prawym brzegu Wisły (R. Schild 1975, s. 270). Z. Sulgostowska w monografii dotyczącej schyłku plejstocenu międzyrzecza Wisły i Niemna, wykorzystwała przestarzałe informacje o stanowisku z Torunia – Rudaka, lokując je ponownie na prawym brzegu Wisły (Z. Sulgostowska 1989, s. 36), podczas gdy znajduje się ono na brzegu lewym, we wschodniej części Kujaw (M. Marciniak, W. Mroczyński 1983). Analizowane obecnie stan. 329 w toruńskiej dzielnicy Wrzosa, nie było dotychczas publikowane.

KONTEKST GEOGRAFICZNY

Prezentowane materiały wiążą się z osadnictwem schyłkowopaleolitycznym na prawobrzeżnej, IX terasie doliny Wisły, w pobliżu krawędzi wysoczyzny chełmińskiej (ryc. 1) (W. Niewiarowski, A. Tomczak 1969, s. 43). Na linii toruńskiej dzielnicy Wrzosa, gdzie dokonano odkryć, terasa IX osiąga wysokość 71-70 m n.p.m., czyli 36-35 m ponad poziom Wisły. Pokryta jest w tym rejonie zwartym kompleksem wydm. Pierwotnie przeważały wśród nich formy paraboliczne i nieregularne, ukształtowane przy dominującym kierunku wiatrów zachodnich (W. Mrózek 1958,

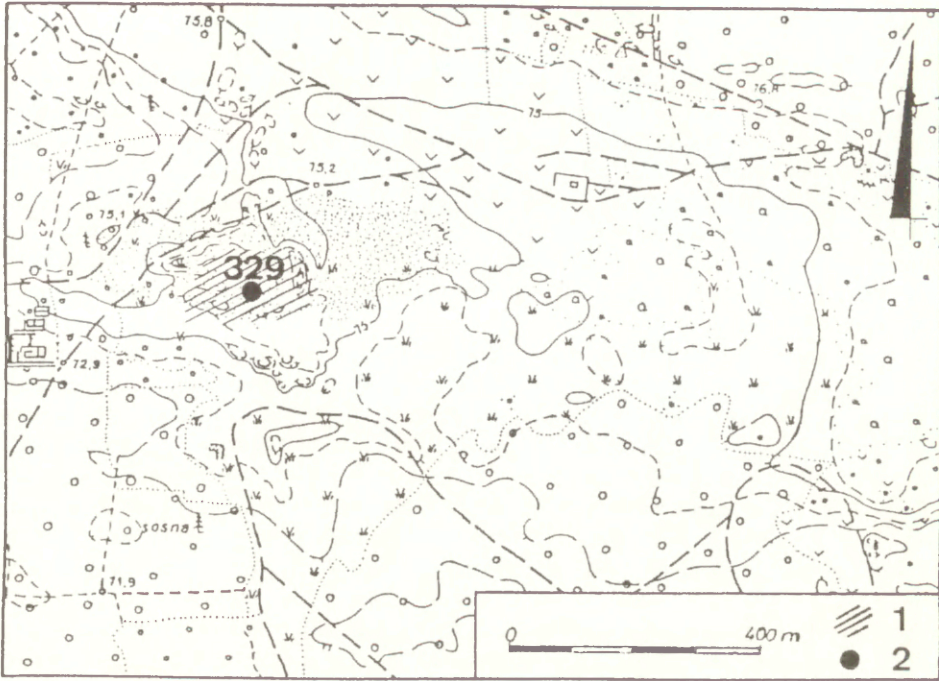
Ryc. 1. Szkic geomorfologiczny okolic Torunia z lokalizacją stan. 329 (wg W. Niewiarowski, A. Tomczak 1969).

Legenda: 1 – stan. 329, 2 – sandry, 3 – wysoczyzna morenowa, 4 – ozy i kemy, 5 – terasy, 6 – wydmy, 7 – rzeki i jeziora, 8 – granice zwartej zabudowy

Fig. 1. Geomorphology outline of the Toruń area.

Legend: 1 – Site 329, 2 – outwashes, 3 – moraine upland, 4 – eskers and kames, 5 – terraces, 6 – dunes, 7 – rivers and lakes, 8 – limits of building zones.

s. 27). Skupienie krzemieni na stan. 329 oraz 7 sąsiednich gniazd, obejmuje teren o powierzchni około 0,1 km², na dnie niewielkiej dolinki denudacyjnej, pomiędzy relikdami wydmy parabolicznych (ryc. 2). Wiek tych utworów ocenić można w przybliżeniu dzięki odkrywkom geologicznym, znanym z omawianego terenu. Stwierdzono w nich występowanie kopalnej warstwy torfu, zalegającej między poziomami piaszczystymi. A. Tomczak interpretuje tą sytuację jako efekt

Ryc. 2. Topografia stan. 329 w Toruniu.

1 – zasięg występowania materiałów schyłkowopaleolitycznych, 2 – stan. 329

Fig. 2. Topography of Site 329 at Toruń.

1 – limits of reach of Late Paleolithic material, 2 – Site 329.

procesów glebowych we wczesnym postglacjale oraz dwóch faz wydmotwórczych na IX terasie Wisły (A. Tomczak 1963, s. 17-23). Starsze opracowania wskazywały jeszcze na ich związek z okresem preborealnym i borealnym (W. Niewiarowski, A. Tomczak 1969, s. 70). Także wydmy w okolicach stan. 329 w Toruniu, według W. Okołowicza, powstawałyby w początkach holocenu (W. Okołowicz 1952).

Obecnie przyjmuje się, iż początek procesów eolicznych miał miejsce w zimnych fazach okresu późnoglacialnego. Warstwa torfu w odkrywce geologicznej z okolicy stan. 329, zawierająca najliczniej pyłki sosny (A. Tomczak 1963, s. 21), pochodzić może z Allerödu, jak wykazują analogiczne sekwencje głównych stanowisk schyłkowopaleolitycznych Niżu Polskiego (M. Chmielewska 1978, s. 34). Piaski średnioziarniste, podścielające kopalny torf, związane byłyby z działalnością wydmotwórczą starszego dryasu, natomiast zalegające ponad torfem drobnoziarniste utwory piaszczyste, z procesami eolicznymi młodszego dryasu (R. Schild 1975, s. 203). Z przesłanek tych wynika, iż zabytki krzemienne zalegające na powierzchni wydm, w pobliżu omówionych odkrywek geologicznych, należą do fazy sedymentacji młododryasowej. Kontekst geograficzny materiałów kultury świderskiej ze stan. 329 pozwala również wnioskować, że wydmy na prawobrzeżnej, IX terasie doliny Wisły w okolicy Torunia, powstały w schyłku plejstocenu, wbrew nieaktualnym już hipotezom W. Okołowicza i W. Mrózka (W. Niewiarowski, A. Tomczak 1969, s. 70-71).

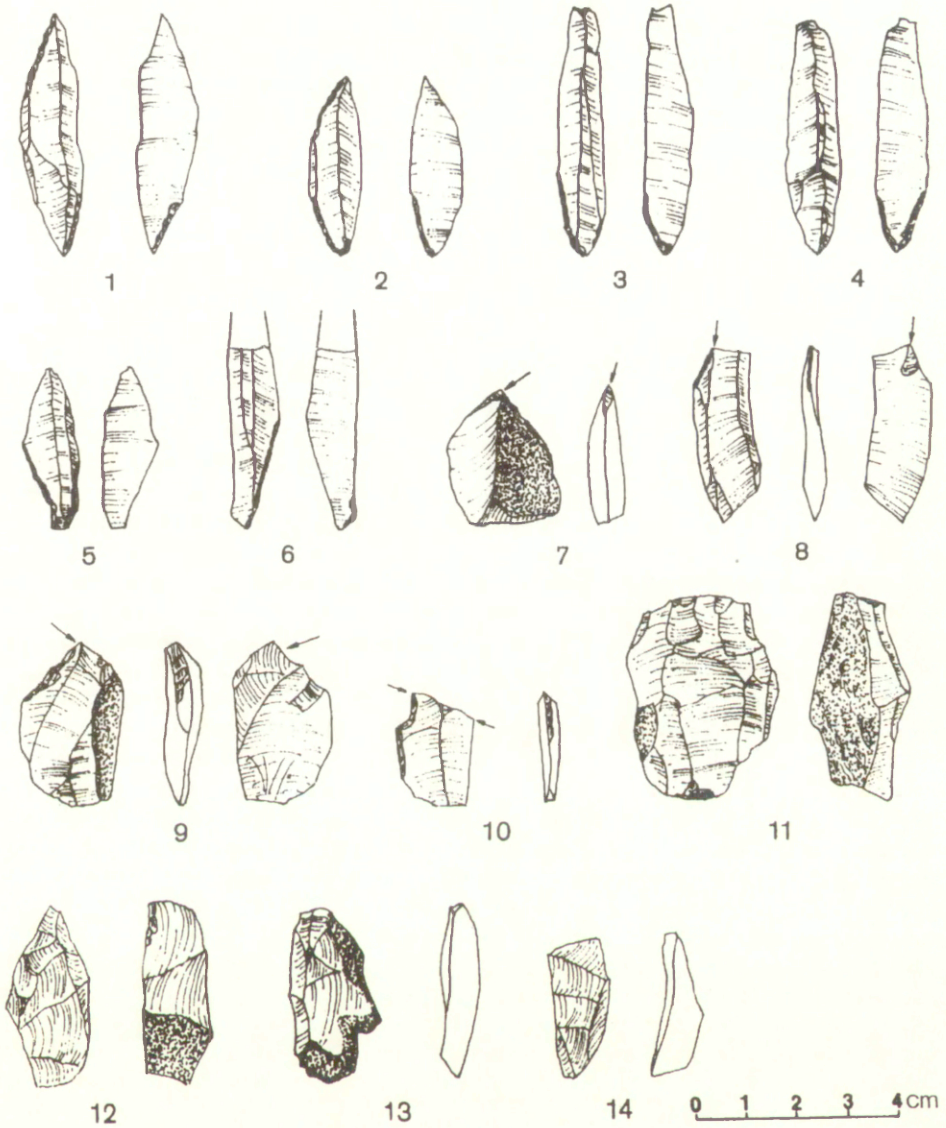
KONTEKST ŹRÓDŁOWY

Na powierzchni 500 m² stanowiska zarejestrowano 57 wyrobów krzemiennych kultury świderskiej, bez domieszki obcych materiałów. Wszystkie wykonane są z gatunku narzutowego bałtyckiego, wieku kredowego. Występuje on lokalnie w postaci dużych i nieregularnych konkrecji, tzw. odmiany nieotoczakowej. W większości okazów zanotowano barwę popielatą, białawą i niebieskoszarą. Podobna charakterystyka dotyczy pozostałych 7 gniazd krzemieni, skupiających łącznie 45 artefaktów. Ze starszych badań powierzchniowych A. Prinkego pochodzą 3 wióry, wykonane z krzemienia czekoladowego górnopaleolitycznego, odnalezione w pobliżu stan. 329 (A. Prinke 1975, s. 12). Ich przynależność do schyłkowego paleolitu nie jest jednak pewna, z powodu braku innych wyznaczników kulturowych.

W inwentarzu wystąpiły, ubogo reprezentowane 4 grupy technologiczne: rdzenie, odpady techniczne, półwytwory krzemienne oraz narzędzia. Odnotowano obecności rdzenia dwupiętowego współnoodłupniowego, do produkcji wiórów i odłupków (ryc. 3:11) oraz uszkodzonego rdzenia dwupiętowego, wiórowego. Ich niewielkie rozmiary wskazują na związek z późnymi fazami cyklu produkcyjnego gdy, pierwotnie duże rdzenie, stawały się formami mikrolitycznymi (R. Schild 1975, s. 289). Podlegały one naprawom, o czym świadczą charakterystyczne odpady techniczne: zaprawiak przygotowujący pięć (ryc. 3:12), podcięcie wiórowy (ryc. 3:13) oraz świeżak, odnawiający pięć rdzenia (ryc. 3:14). Półsurowcem do produkcji narzędzi były przede wszystkim wióry (20 egz.), w mniejszym zakresie odłupki i wióroodłupki (8 egz.). Ze względu na specyfikę wytwórczości krzemiennej kultury świderskiej, najistotniejsza jest pierwsza z wymienionych kategorii półsurowca. Przeważają w niej środkowe (8 egz.) oraz piętkowe (7 egz.) części wiórów, przy najniższej frekwencji partii wierzchołkowych (3 egz.). Przekrój wiórów jest przeważnie trapezowaty (14 egz.), rzadziej trójkątny (6 egz.). Średnia długość wiórów wynosi 37 mm, szerokość 12 mm zaś grubość 4 mm. Wióroodłupki i odłupki są bardziej krępe, przy średniej długości 25 mm, szerokości 20 mm i grubości 4 mm. Obok nie wykorzystanego półsurowca wystąpiło również 7 łusek i okruców krzemiennych.

Najliczniejszą grupę w omawianym inwentarzu stanowią narzędzia. Ich interesujący skład był główną przyczyną powstania niniejszego artykułu. Wyodrębniono 6 rylców, w tym 2 okazy węglowe boczne, wykonane z wiórów (ryc. 3: 8) oraz 4 rylice klinowe, przygotowane z półsurowca odłupkowego (ryc. 3: 7, 9). Wydzielono także 7 liściaków kultury świderskiej. Jest wśród nich 6 okazów dwukątowych, retuszowanych półstromo na spodnią stronę podstawy (ryc. 3: 1-4, 6), w tym dwa z półtylcowym retuszem przy wierzchołku (ryc. 3: 1, 2). Towarzyszy im liściak ze słabo wyodrębnionym trzpieniem, bez retuszu spodniej strony podstawy (ryc. 3: 5). Średnia długość grotów wynosi 44 mm, szerokość 10 mm zaś grubość 2,5 mm. Powyższy opis uzupełniamy istotną uwagą, iż w 7 sąsiednich skupieniach zabytków późnopaleolitycznych wystąpiła wyłącznie dwukątowa odmiana liściaków kultury świderskiej (4 egz.).

Z powierzchni bliskich sobie krzemienic pozyskano łącznie 10 liściaków dwukątowych, w tym 6 okazów ze stan. 329. W monografii prahistorii międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu (Z. Sulgostowska 1989), na wydzielonym przez Z. Sulgostowską terenie pomiędzy Wisłą a Bugiem, tylko na stanowiskach w Ośnicy i Cekanowie woj. płockie, wystąpiło więcej liściaków dwukątowych (Z. Sulgostowska 1989, s. 111). Na stanowiskach świderskich w Polsce północno-wschodniej nie obserwujemy jednak tak znacznej przewagi form dwukątowych nad trzpieniowatymi (Z. Sulgostowska 1989, s. 110-120).

Ryc. 3. Wybór zabytków krzemienych ze stan. 329 w Toruniu.
1-6 – liściaki, 7-9 – rylce, 10-14 – odpady techniczne, 11 – rdzeń

Fig. 3. Selection of flint artifacts from Site 329 at Toruń.
1-6 – leaf points, 7-9 – burins, 10-14 – technical waste, 11 – core.

KONTEKST KULTUROWY

Narzędzia, określane mianem dwukątowych liściaków świderskich, interpretowano w literaturze różnorodnie. Tradycyjny paradygmat zakładał, iż zmienność inwentarzy schyłkowo-paleolitycznych wyraża przemiany i rozwój kultury cyklu mazowszańskiego, przejawiający się w miarę upływu czasu zamianą liściaków dwukątowych na trzpieniowate, zanikiem drapaczy smukłych i narastaniem ilościowym drapaczy tarnowiańskich. Nowsze wyniki badań w Całowaniu i Witowie wykazały niesłuszność owych koncepcji, gdyż dwukątowe formy liściaków panują nieomal całkowicie w najmłodszych zespołach, przy braku narzędzi, które S. Krukowski uważał za przejaw późnego wieku kultury świderskiej (liściaki trzpieniowate, drapacze tarnowiańskie) (R. Schild 1975, s. 322). Część badaczy odrzuciła chronologiczną interpretację zróżnicowania grotów (R. Schild 1975, 323), podczas gdy inni nie do końca ją wykluczają (S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski 1977, s. 208).

W ujęciu genetycznym liściaki dwukątowe traktowane są jako świadectwo pochodzenia zespołów świderskich. S. Krukowski oraz L. Sawicki wywodzili zasiedlanie w późnym plejstocenie obszarów niżowych z południa, porównując przemysł świderski I do facjesu seleckiego i częściowo grimaldzkiego. L. Sawicki podkreślał przy tym podobieństwo mazowszańskich liściaków dwukątowych do ostrzy jержmanowickich (M. Chmielewska 1978, s. 119). Odmienne traktuje powyższe grotory M. Chmielewska. Wczesne materiały świderskie pojawiają się jej zdaniem na Białorusi, w kręgu zanikających zespołów kostienkowsko-awdiejewskich. Elementem łączącym następujące po sobie tradycje kulturowe miałyby być beztrzpieniowe liściaki, morfologicznie bliskie formom dwukątowym (M. Chmielewska 1978, s. 120). Podobne okazy pojawiają się także, jak wykazał R. Schild, w kulturze szankobańskiej na Krymie (S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski 1977, s. 209). Jeszcze inaczej oceniają rolę liściaków dwukątowych S.K. Kozłowski i J.K. Kozłowski. Na podstawie obecności tych grotów w polskich zespołach kultury lyngbijskiej (Trzebca I, Nowy Młyn I a), geneza kultury świderskiej wywodzona jest przez nich ze środowiska lyngbijskiego sensu largo (S.K. Kozłowski, J.K. Kozłowski 1977, s. 207-209).

Zróżnicowanie podanych koncepcji jest jednym z najlepszych przykładów załtka, w jaki może wprowadzić zasada określenia chronologii, oparta wyłącznie na morfologii wytworów (R. Schild 1975, s. 274). Krytyczna opinia archeologów o wcześniejszych klasyfikacjach kultury świderskiej, skierowała uwagę na możliwość odmiennej interpretacji materiałów krzemiennych, podkreślającą rangę funkcji pełnionych przez poszczególne elementy grup narzędziowych. W ramach takiego podejścia, liściaki dwukątowe różniły się od trzpieniowatych rodzajem zastosowania, warunkowaną proporcjami łowionych na stanowiskach zwierząt. R. Schild oraz badacze akceptujący takie rozwiązanie problemu, odrzucają równocześnie chronologiczne, terytorialne i stylistyczne determinanty zmian frekwencji grotów dwukątowych w zespołach kultury świderskiej (A.J. Tomaszewski 1988, s. 16). Podstawy radykalnego ograniczenia kontekstu interpretacji są tu dyskusyjne. Jeden z argumentów oparty został na obserwacji liściaków z cmentarzyska z Wyspy Jeleniej na Jeziorze Onega, których dwie kategorie typologiczne odpowiadały różnym rodzajom kościanych elementów konstrukcji strzał (pręty gładkie dla form dwukątowych, pręty z małymi zadziorami dla form trzpieniowatych) (R. Schild 1975, s. 322). R. Schild wyprowadził takie wnioski na podstawie pojedynczych pochówków a co istotniejsze stwierdził, iż „nie ma pewności ze podobne oprawy były użytkowane w Polsce w młodszym dryasie” (R. Schild 1975, s. 322). Waga dalszych konstatacji, uwypuklających raczej charakter funkcjonalny nie zaś zmienność stylistyczną kształtu liściaków mazowszańskich, podobna jest do wiarygodności archeologicznych wnioskowań, wykorzystujących metodę analogii (A. Posern-Zieliński, J. Ostoja-Zagórski 1977). Inny argument, na rzecz funkcjonalnej determinacji form grotów krzemiennych kultury świderskiej, przedstawili S.K. Kozłowski i J.K. Kozłowski. Stwierdzili oni, iż koncepcję taką potwierdzają wyniki badań traseologicznych narzędzi ze stanowiska Wapiennik I, woj. częstochowskie (S.K.

Kozłowski, J.K. Kozłowski 1977, s. 208). Opublikowane przez Z. Pianowskiego (Z. Pianowski 1977) analizy powyższego inwentarza, nie dowodzą jednak niczego w tym względzie. Autor stwierdził niewielką ilość śladów liniowych na dobrze zachowanych liściach. W zestawieniu z dużą ilością odłamanych trzonek wskazują one na podstawowe zastosowanie liściaków jako grotów. Mogły one być jedynie bardzo krótko używane do oskrobywania, jeden okaz zaś ewentualnie jako przekłuwacz. W podsumowaniu Z. Pianowski sugeruje doniosłą rolę łowiectwa, potwierdzoną obecnością liściaków obu odmian, bez możliwości wskazania, na jakie gatunki zwierząt polowano (Z. Pianowski 1977, s. 217-218).

Przedstawione wykładnie interpretacji liściaków dwukątowych pozostawiają otwartą drogę dla oceny materiałów ze stan. 329 w Toruniu, gdyż nie dostarczają przekonująco udokumentowanej teorii na ich temat. W horyzoncie statystycznego uporządkowania źródeł mieści się systematyka zespołów mazowszańskich, przeprowadzona przez R. Schilda. Oprócz poziomu interpretacji składu zespołów w paradygmacie funkcjonalnym, pozostałe cechy systematyzacji pozwalają na włączenie toruńskiego inwentarza do grupy stanowisk świderskich o podobnej frekwencji poszczególnych typów narzędzi. Dotyczy to kategorii zespołów z panującymi liściakami dwukątowymi i znaczną przewagą rylców nad drapaczami (Całowanie, poziom VI, wykop I, III W, Marianki-Wyględów) (R. Schild 1975, s. 321).

Nie narzucając *a priori* jednego ze schematów interpretacji grotów dwukątowych, decydujemy się sprawdzić, czy cechy inwentarza ze stan. 329 są wyjątkowe, czy też powtarzają się w szerszym wymiarze terytorialnym. Dla ziemi chełmińskiej, na której znajduje się analizowane stanowisko, typowe są zespoły z liściakami dwukątowymi, przewagą rylców nad drapaczami i nikłym udziałem drapaczy tarnowiańskich. Inwentarz 40 wytworów kultury świderskiej o takich cechach odkryto w Grudziądzu-Mniszku (A.Z. Bokiniec, M. Marciniak 1987, s. 228). Obecność liściaków z półstromym retuszem spodniej części podstawy, analogicznych do form ze stan. 329 w Toruniu, zaobserwował wokół Bydgoszczy W. Stoczkowski (W. Stoczkowski 1982, s. 65). Dalszych przesłanek dostarcza wspomniana już monografia Z. Sulgostowskiej. Stanowiska z podobnie retuszowanymi dwukątowymi liściakami wystąpiły w kilku miejscowościach na wschód od Wisły i na północ od Bugu (m.in. Minczewo woj. białostockie, Płock), przy czym ostrza te przeważały nad formami trzpieniowatymi (Z. Sulgostowska 1989, s. 114-116).

W zakończeniu przedstawiamy uwagi podsumowujące tok interpretacji. Stanowisko 329 w Toruniu, oraz 7 pobliskich gniazd wyrobów krzemienych kultury świderskiej, reprezentuje specyfikę właściwą zespołom schyłkowopaleolitycznym na ziemi chełmińskiej, z panującymi liściakami dwukątowymi i przewagą rylców nad drapaczami. Bardziej istotny od samej dominacji takich grotów, jest sposób uformowania ich podstaw półstromym, przykrawędnym retuszem w części spodniej. W zespołach z Całowania poz. VI i Marianek-Wyględowa liściaki posiadają bogate, płaskie łuskanie podstaw (R. Schild 1975, s. 283-287). Okazy podobne zaś morfologicznie do toruńskich występują w okolicy Bydgoszczy, jak i na dalszych terenach, w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim. W obrębie wyróżnionych przez R. Schilda ugrupowań zespołów z panującymi grotami dwukątowymi, których cechy instrumentalne miałyby odzwierciedlać tożsamość funkcjonalną (R. Schild 1975, s. 321-322), zarysowuje się odmiennosć stanowisk świderskich pomiędzy Wisłą a Bugiem, szczególnie obszaru ziemi chełmińskiej. Polega ona na stylistycznych różnicach przygotowania podstaw liściaków dwukątowych (A.J. Tomaszewski 1988, s. 15-17). Godne uwagi oraz dalszego rozważania, jest podobieństwo półstromego retuszu grotów kundajskich i niemeńskich (J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski 1975, tabl. XCIV ryc. 18, tabl. XCIII ryc. 21) do analizowanych okazów kultury świderskiej ze stan. 329 w Toruniu a także podobnych im liściaków z północno-wschodnich regionów Polski.

BIBLIOGRAFIA

AUNC – Acta Universitatis Nicolai Copernici

Bokinięc A. Z., Marciniak M.

1987 *Wstępne wyniki badań na wielokulturowym stanowisku Grudziądz-Mniszek 3, woj. toruńskie, [w:] Neolit i początki epoki brązu na ziemi chełmińskiej, s. 223-249, Toruń*

Chmielewska M.

1978 *Późny paleolit pradoliny warszawsko-berlińskiej, Wrocław-Warszawa-Kraków*

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.

1975 *Pradzieje Europy od XL do IV tys. p.n.e., Warszawa*

Kozłowski S. K., Kozłowski J. K.

1977 *Epoka kamienia na ziemiach polskich, Warszawa*

Marciniak M., Mroczynski W.

1983 *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne z kompleksu stanowisk kultury świdurskiej w Toruniu-Rudaku, AUNC, "Archeologia", z. VII, s. 3-39, Toruń*

Mrózek W.

1958 *Wydmę kotliny toruńsko-bydgoskiej. Wydmę śródlądowe Polski, cz. II, Warszawa*

Niewiarowski W., Tomczak A.

1969 *Morfologia i rozwój rzeźby Torunia i okolic, AUNC, "Geografia", z. VI, s. 40-78, Toruń*

Okołowicz W.

1952 *Plejstocen okolicy Torunia, Biuletyn PIG nr 66: "Z badań czwartorzędę, t. 2, Warszawa*

Pianowski Z.

1977 *Analiza traseologiczna wyrobów krzemiennych ze stanowiska schyłkowo-paleolitycznego Wapiennik I/64, woj. Częstochowa, Spraw. Arch., t. XXIX, s. 205-221*

Posern-Zieliński A., Ostoję-Zagórski J.

1977 *Etnologiczna interpretacja i analogie etnograficzne w postępowaniu badawczym archeologii i prahistorii, Sl. ant., t. 24, s. 39-71*

Prinke A.

1975 *Nowe materiały schyłkowopaleolityczne i mezolityczne z okolic Torunia, AUNC, "Archeologia", z. V, s. 3-15*

Schild R.

1975 *Późny paleolit [w:] Prahistoria ziem polskich, t. 1, s. 159-339, Wrocław-Warszawa-Kraków*

Stoczkowski W.

1982 *Schyłkowopaleolityczne i mezolityczne materiały krzemienne z okolic Bydgoszczy, "Komunikaty Archeologiczne", t. 3 s. 5-79, Bydgoszcz*

Sulgostowska Z.

1989 *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu, Warszawa*

Tomaszewski A. J.

1988 *Wytwory kamienne i styl – przegląd problematyki, APolski, t. 33, z. 1, s. 7-67*

Tomczak A.

1963 *Uwagi o genezie i wieku torfu na górnej terasie doliny Wisły w Toruniu, AUNC, "Geografia", z. V, s. 17-23, Toruń*

JACEK WOŹNY

LATE PALEOLITHIC MATERIAL FROM SITE 329 AT TORUŃ
AS A CONTRIBUTION TO QUESTION OF DIFFERENTIATION OF DOUBLE-ANGLED
LEAF POINTS OF THE ŚWIDER CULTURE

(Summary)

Material of the Świder culture from Site 329 at Toruń have been obtained during the surface survey in the northern part of the city. Dune fields on the right-hand bank of Vistula developed on terrace IX of the river at the end of Pleistocene. Flint artifacts were collected from the area of ca 500 squared meters. Altogether 57 artifacts of the Świder culture – without any admixture – have been recognized.

In the inventory are: 2 cores, 3 pieces of technical waste, 39 unfinished tools and 13 tools. The most interesting are double-angled leaf points. They are shaped by semi-steep retouch directed towards the reverse side of the base (6 artifacts). Similar flint points are known in the Chełmża Region (Grudziądz – Mniszek), as well as from the Bydgoszcz area. Archeological sites with double-angled points with semi-steep retouch at the base, have been also registered in some places to the East from Vistula and to the North from Bug.

Discussions on the question of leaf-shaped points of the Świder culture underline reasons of their diversity: chronological, genetical or functional. Author's observations do not contradict these theories; instead, they underline specific stylistic characteristics of leaf points of the Chełmża Region. These characteristics may be applicable also to other regions of the north-western Poland. Similarity of the artifacts in question to younger flint points of the Kunda culture seems to be interesting.

Translated by Jerzy Kopacz

